

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА В УГОРЩИНІ¹

У північному краю Угорщини, посеред засаджених виноградниками високих пагорбів, на березі Тиси знаходиться невелике місто Токай – центр всесвітньо відомого району виноградництва. Однією з окрас міста є невелика православна церква XVIII сторіччя, збудована росіянами та українцями, з яких складалася так звана "Токайська комісія", що діяла з 1745 до 1798 року. Російські піддані доглядали тут виноградники та вивозили до Росії вина й виноградні чубуки. У штат комісії був зарахований священник, який проводив богослужіння у згаданій церкві з допомогою юнака-півчого. Впродовж кількох років посаду півчого обіймав у Токаї Григорій Савич Сковорода...

У XVIII сторіччі в Росії був великий попит на угорські сорти винограду та вин. На плантаціях півдня Росії, Кавказу, України, а згодом і Криму із задоволенням культивували лозу з Угорщини. Особливо старанно намагалися прищепити в садах Росії ті сорти, з яких можна було одержати вина, подібні до відомого токайського. Його називали в Росії "царем вин", "золотом соняшного проміння, застиглому в гроні".

Зберігся навіть твір невідомого російського віршаря, що прославляє "вологість Токаю"²:

Вот льётся жизнь в её струе,
Вот ум горит, вот кровь пылает!

...

Ты нисходящему в могилу
Способна чувства пробудить.

Перші спроби поширювати угорські сорти винограду в Росії припадають на початок XVIII сторіччя. Ракоці ІІ на прохання Петра І в 1710 році відрядив до Росії "двох чоловіків-угорців Самійла Мандока і Францишика Мезе, котрі фахові у виноградному садівництві, а також уміють виноградні вина виготовляти", і які були відряджені до Астрахані³. У Дербенті "збільшенням виноградних садів і виготовленням виноградних вин" з 1711 року займався колишній офіцер війська Ракоці Шамуель Туркель, який перейшов на службу до росіян після придушення повстання куруців⁴. На початку того ж року Петро І наказав "замовити в Угорській землі декілька виноградних чубуків або коренів" (що краще) для розплоду в Азові, бо хоча там виноград є, але не такий⁵.

Російський уряд намагався придбати в Токаї сади для того, щоб звідти одержувати посадковий матеріал, навчати там майстрів і на місці виготовляти вино для вивозу до Росії.

У 1733 році, за Анни Іоанівни, була заснована "Комісія для закупівлі угорських вин". Того ж року до Угорщини в ранзі "комісара" був відряджений полковник Федір Степанович Вишневський, котрий ще 1729 року їздив туди за винами. Тому Єлизавета Петрівна вирішила в 1745 році організувати постійне поселення в Токаї, доручивши цю справу знавцеві Угорщини Ф.Вишневському.

В особовому указі імператриці Єлизавети Петрівни Вишневському від 6 квітня 1745 року читаємо: "Намагатися... в кращих місцях Угорської землі, де родить найкраще угорське вино, купувати виноградні сади, в яких би можна виготовляти вина до п'яти сот анталів щоосені. Й для праці в тих садах, і для збору винограду, і для виготовлення вина мати з-

¹ Переклад здійснено за виданням: Штернберг Я.И. Григорий Сковорода в Венгрии // Він же. Мир поэзии и дружбы. – Ужгород: Карпати, 1979. – С.63-82.

² Библиотека для чтения, 1849. – июль. – Т.96. – С. 35-36.

³ Письма и бумаги Петра Великого. Т.10. – С. 169.

⁴ Сборник Русского Императорского Исторического Общества. – Т. 108. – С. 331.

⁵ Письма и бумаги Петра Великого. – Т.11. – Ч.1. – С.56.

поміж угорського народу майстрів і найманих робітників, для цього й наказувати навчання й нашим людям, відрядженим з вами"⁶.

Оскільки за законами країни іноземним підданам не дозволялося купувати землю, виноградники у 1746 році були заарендовані. Це започаткувало російське поселення в Токаї, що проіснувало до 1798 року. У 1749 році, по смерті Ф.Вишневського, Комісію очолював упродовж трьох років його син, підполковник Гаврило Вишневський.

Федір Вишневський відряджався до Угорщини з цілим штатом. Оскільки він проживав в Україні, то, природно, і людей набрав собі тут. Причому Ф.Вишневському надавалася повна воля у виборі супровідних осіб. В іншому царському указі, направленому Вишневському, який мешкав в Переяславі, через Київського генерал-губернатора, відзначалося: "Ви можете підбирати людей так, як вам потрібно, але щоб були люди добрими, молодими, грамотними"⁷. Указом передбачено, що з ним відбудуть до Токаю його син Гаврило (у чині поручика), один вахтмістр, один писар, 15 драгунів; на це була асигнована відповідна сума. Але, забігаючи вперед, скажемо, що з ним поїхало супровідних людей не 17, а вдвічі більше.

Серед перших поселенців колонії в Токаї бачимо й студента Києво-Могилянської академії Григорія Савовича Сковороду.

Відомий історик української культури М.І.Петров відзначав, що у XVIII сторіччі серед київських студентів спостерігалось прагнення "до завершення освіти в чужовірних або закордонних університетах". Перераховуючи наймення низки студентів, які виїжджали до Італії, Німеччини та навіть Англії, він пише: "Особливу групу бідних студентів, які прагнули завершити свою освіту за кордоном, складають студенти, відправлені з цією метою до Австро-Угорщини. Вони підтримувалися одновірцями-сербами, греками, посольством у Відні і Російською Токайською Комісією для закупівлі та привозу угорських вин до Російського імперського двору"⁸.

Одним з-поміж "бідних" київських студентів, який доповнював власні знання в Угорщині, був майбутній український філософ. У життєписі Сковороди, написаному його учнем і приятелем Михайлом Ковалинським, читаємо: "Коло наук, що викладалося в Києві, було для нього недостатнє. Він забажав побачити чужі краї. Незабаром й трапилася нагода для цього, й він скористався нею з радістю. Від [царського] двору відряджений до Угорщини в токайські сади генерал-майор Вишневський, який для тамтешньої греко-російської церкви хотів мати церковників, здібних до служби й співу. Сковорода, відомий музичними здібностями, голосом, бажанням побувати в чужих краях, знаннями деяких мов, рекомендований був Вишневському похвально й зачислений ним під [свою] опіку"⁹.

Роки життя видатного українського філософа в Угорщині мало досліджені. Вивчення життєпису Г.Сковороди ускладнене тим, що він ще за життя його обростав легендами. Надалі створився цілий звід подібних легенд. Тому дослідникам треба на кожному кроці відокремлювати правду від домислів. Такому станові сприяла й життєва позиція самого мисленика, позбавленого марнославства й цілком байдужого до посмертної слави. Ніби він зараховував і до власного посмертного шляху знаменитий вислів, відповідно до його заповіту, вирізьбленого на могилі: "Світ ловив мене, але не спіймав".

"Мандри" поета за кордоном – найзаплутаніша сторінка його життєпису, котра заслуговує, безперечно, на належну увагу. Знаменно, що автор художнього життєпису Сковороди Іван Пільгук розділ книжки про закордонний період життя свого героя назвав: "Розгадані й нерозгадані таємниці". Видатний український радянський поет Павло Тичина, автор прекрасного поетичного циклу (симфонії) про Сковороду, присвятивши багато часу

⁶ Рачинский А. Русские комиссары в Венгрии в Токае в XVIII веке (По документам московского главного архива министерства иностранных дел) // Русский вестник, 1875. – Т. 119. – Сентябрь. – С. 191.

⁷ Полное собрание законов Российской империи. – Т. 25. – С.45-46.

⁸ Петров Н. Автобиографические записки преосвященного Ириния Фальковского. Ч.1. (1762-1783) // Труды Киевской духовной академии, 1907. – Кн. VII. – С. 451-462.

⁹ Сковорода Г.С. Сочинения в двух томах. – М., 1973. – Т.2. – С.375.

дослідженню його творчості, виявив пильну увагу до цього відтинку біографії видатного мисленика. Власне витяги за цією темою він понайменував "Сковорода та угорська мова й взагалі Угорщина"¹⁰.

В останній час бачимо посилену цікавість до цього періоду життя Сковороди й в інших дослідників. Так, автор першого наукового життєпису мисленика, київський літературознавець Леонід Махновець переглянув усталену хронологію перебування Сковороди в Угорщині. Донедавна вважалася загально визнаною думка М.Петрова, котрий у 1902 році на основі доступних тоді документів визначив, що Сковорода відправився в дорогу з Гаврилом Вишневським у 1750 році й повернувся на батьківщину в 1753 році. Ці дати ввійшли в науковий обіг і впродовж сімдесяти років у них ніхто не сумнівався. Автор цих рядків також виходив від них і вважав, що М.Ковалинський, називаючи Гаврила Вишневського генералом, просто переплутав його чин з чином батька¹¹.

Леонід Махновець у життєписі Сковороди, надрукованому в 1972 році, вказує й на інші суттєві суперечності в доводах М.Петрова. Відштовхуючись від архівних документів та інших матеріалів, він переконливо довів, що Сковорода виїхав до Угорщини не з Гаврилом, а з його батьком Ф.Вишневським у серпні 1745 року. Посилаючись на царську вказівку генералові укласти контракти з виїжджаючими до Угорщини, "щоб не менше ніж п'ять років на службі нашій бути", Л.Махновець довів, що Сковорода перебував за кордоном упродовж п'яти років і повернувся звідти з транспортом вин у жовтні 1750 року¹².

Ця хронологія закордонної поїздки українського філософа не викликає жодних сумнівів. Вона врахована й редакцією академічного Повного зібрання творів Г.С. Сковороди.

Її підтверджує й знайдений нами в Архіві зовнішньої політики Росії в Москві документ, що має деталі й конкретизуючі дані про виїзд очоленого Ф.Вишневським почту. Це – копія паспорта, складеного 15 червня 1745 року, цебто за місяць до виїзду Ф.Вишневського. Написана вона трьома мовами (російською, німецькою та латинською) і зберігається в одиниці зберігання, названій "Дело об отправлении в Венгрию в город Токай генерал-майора Вишневого, премьер-майора Николая Жолобова для покупки венгерских вин и для заведения виноградных садов". Початкова дата теки 19 жовтня 1744 року, а кінець – 11 жовтня 1757 року.

Оскільки в документі є побічна згадка про Сковороду, то ми подаємо російський текст дорожнього паспорта цілком із збереженням орфографічних особливостей оригіналу.

"Божию милостию мы Елизавета Первая императрица и самодержца Всероссийская и прочая... Объявляем через сие всем, кому о том ведать надлежит. Понеже оказатель сего наш генерал маерол Вишневский отправлен через Польшу в Венгрию для покупки в тамошних местах и отправления потребных ко двору нашему венгерских вин и при нём сын его поручик Вишневский, за адъютанта кабинет курнер Мейер, такожде один священник и один церковник (виділено автором розвідки. – М.К.), да один вахмистр, да один капрал, двенадцать драгун, два рейтара, трое солдат и двое бочкарей, да собственных его генерал маеора служителей девять, всего тридцать четыре человека. Того ради, высоких держав и областей его королевского величества и Речи Посполитой польской, такожде и её королевина величества венгеро-богемской дружественно просим и от каждого по состоянию чина и достоинства кому сие предьявлено быть имеет, приятно желаем, нашим же воинским и гражданским управителям великомилостивейше повелеваем, дабы упомятого нашего генерала маеора Вишневого со всей вышеобъявленной при нём находящейся свитой, как в Венгрию едущего, так назад возвращающего, не токмо свободно, и без задержания везде пропускать, яко же их тамошнее пребывание и провоз отправляемого от него Вишневого сюда венгерского вина беспрепятственно дозволить, но и такое благоволение и вспоможение показывать велели, за что мы помянутым державам и областям в таких же случаях в нашей

¹⁰ Тичина Павло. Сковорода. – К., 1970. – С. 365.

¹¹ Український історичний журнал, 1965. – №4. – С. 103.

¹² Махновець Л[еонід]. Григорій Сковорода. – К., 1972. – С. 34-36.

империи со взаимствовать обещаем. Наше же подданные оное наше повеление да исполнят. Во свидетельство этот дан сей паспорт за нашей государственной печатью в Сеакт Петер бурхе. Июня 15 дня 1745 года.

По её императорского величества указу, государственный канцлер граф Алексей Бестужев-Рюмин¹³.

Цей паспорт, в якому Г.Сковорода названий церковником, підтверджує, що почет Вишневського, який відправлявся до Угорщини, складався з 34 осіб, котрі стали першими осадчими Токайської комісії.

Ця комісія відіграла своєрідну роль в історії економічних і культурних зв'язків Росії та України з Угорщиною. Вино вивозили двома шляхами: водним – через Польщу та сухопутним – через Польщу та Україну. У Києві були відведені спеціальні льохи в "нижньому місті на Подолі Петропавлівського монастиря"¹⁴. Як засвідчує рапорт про прибуття на Васильківську митницю двох возів, з котрими повертався Г.Сковорода, від 7 жовтня 1750 року, прибулі з Угорщини "трактат... с города Токая на венские местечка, на Пряшев, на польские – на Решев, на Ланцут, на Приворск, на Ярославль, на Жолквы, на Броды, на Заслав, на Полонное, на Чюдное, на Каменец, на Хвастов"¹⁵. Опираючись на цей документ та інші матеріали, автор наукового життєпису Сковороди визначив наступний маршрут транспортів, що їхали з Токаю до Києва: Токай, Шарошпатак, Шаторальяуйгель, Кошице, Пряшів, Свидник, Дуклянський перевал, Кросно, Жешув, Ланцут, Пшеворськ, Ярослав, Радимне, Яворів, Жовква, Львів, Яричів, Броди, Радзивилів, Кременець, Заслав, Шепетівка, Полонне, Чуднів, Бердичів, Вчорайше, Кам'янка, Попільня, Фастів, Васильків, Київ¹⁶.

Осадчі "Токайської комісії" мирно проживали поруч з місцевим населенням і користувалися з його боку великою повагою¹⁷. Були випадки шлюбів з угорськими дівчатами. Так, прибулий до Угорщини в 1756 році капрал Сава Горєв, одружившись у Токаї, мав дітей Пішту (Степана) та Янка (Івана), які розмовляли двома мовами. Діти капітана А.Рарога навчалися в місцевій угорській школі¹⁸.

У листі до рідних до Києва в 1775 році священник Юстин писав: "Місто Токай, як розміщенням, так і забудовою не погане, біля котрого попри самі будинки тече знаменита ріка, що називається Тиса, якою з різним вантажем припливаючі плоти місто та інші довколишні місця дровами та іншими потребами щедро забезпечують... а мешканці міста сього є папістами (католиками. – авт.), лютеранами і кальвіністами, крім небагатьох руснаків-уніатів, що спілкуються угорською мовою, та небагатьох греків, що займаються купецтвом"¹⁹.

Важливим у цьому є згадка про "руснаків", себто закарпатських українців, з якими Г.Сковорода міг тут спілкуватися.

Постає запитання: чим займався майбутній філософ в Угорщині, з ким він спілкувався, в яких містах перебував, чи виїжджав за межі Угорщини або Австрійської імперії? Зараз, коли встановлено, що він перебував за кордоном не два з половиною роки, а п'ять років, ці питання набувають особливої ваги.

¹³ Архив внешней политики России. Москва (АВПР). Сношения России с Австрией. Опись 32/л.д.8, л.46-48. У первісному тексті від 1 червня 1745 року [написано] "за адъютанта князь Фёдор Чегодаев". Німецький текст на арк.49-50, латинський – арк.51.

¹⁴ Центральний історичний архів УРСР. Київ. (ЦДІА УРСР), ф.59, оп.1, спр.1778, арк. 58.

¹⁵ ЦДІА УРСР, ф.59, оп.1, спр.1778, арк.27. Цей документ вперше був використаний і частково цитований нами в статті, надрукованій у збірникові "Международные связи России в XVII-XVIII вв.". – М., 1966. – С.385. Повністю наведений текст рапорту Л.Махновцем. Указана праця., с.32 і 45-46.

¹⁶ Там само. – С.48.

¹⁷ Рачинський А. Зазначена стаття. – С.191-200.

¹⁸ Біографічні дані про різні пригоди життя колишнього Лубенського полку, повіту Пирятинського села Білоцеркви священника Якіма Фальківського // Бібліотека АН УРСР у Києві. Рукописний відділ. Музейний рукопис №929. – Арк.309-310.

¹⁹ Там само. – Арк.20-21.

Леонід Махновець переконливо довів, що призначення Г.Сковорода дячком було лише приводом. Основна мета його поїздки полягала в поповненні себе знаннями. Сам Вишневський, як поцінувач музики й людина для свого часу освічена, доброзичливо ставився до майбутнього філософа. М.Ковалинський розповідає, що у супроводі генерала і без нього Сковорода багато їздив, відвідав Відень, Буду та Братиславу.

"Мандруючи з генералом сим, – пише Ковалинський, – мав він нагоду з дозволу його і з допомогою його поїхати з Угорщини до Відня, Офена (Буди) і Пресбурга (Братислави) та інших довколишніх міст, де, цікавлячись за бажаннями своїми, намагався знайомитися найпаче з людьми вченістю та знаннями своїми добре знаними тоді. Він розмовляв досить виразно й особливо чисто латинською та німецькою мовами, належно розумів геленську (грецьку), чому й зміг ними посприяти собі в знайомстві та приязні вчених, а з ними й в нових знаннях, яких не мав і не міг мати в своїй батьківщині"²⁰.

До столиці імперії, до Відня, Сковорода міг поїхати разом з Вишенським, який бував там в офіційних справах, бо поміж Комісією в Токаї та посольством Росії у Відні був найтісніший зв'язок. Адже ще до відправки місії до Токаю в спеціальному рескрипті на ім'я посла у Відні Ланчинського від 23 квітня 1745 року його зобов'язувалося "вспоможєние чинить" начальникові колонії²¹. Столиця багатонаціональної Австрійської імперії була великим культурним центром Центральної Європи. Монументальні архітектурні будівлі, історичні пам'ятки, а також бібліотеки – все це не могло не цікавити майбутнього філософа. Уже в той час місто було одним із центрів європейської музичної культури й славилось заснованим у 1365 році університетом. Звичайно, в ньому тоді панував схоластичний, суворо католицький, єзуїтський дух, що сковував наукову думку.

У цьому спрямуванні вирашно відрізнялися від нього протестантські навчальні заклади, навіть піарські школи, що перебували на теренах Угорщини.

Братиславу, теперішню столицю Словаччини, що входила тоді до складу Угорського королівства, Сковорода міг відвідати на шляху до Відня. Братислава була значним культурним центром усієї Угорщини. Тут працювала протестантська гімназія, директором якої деякий час був прекрасний учений, педагог, полігистер Матвіл Бел (1684-1749), що одержав наукову підготовку в знаменитому університеті в Галле. Словак за походженням, він збагатив своїми працями як угорську, так і словацьку культуру. Керована ним група учених, до якої належав і його син, збирала матеріали з історії, географії та етнографії Угорщини. Автор багатьох праць, надрукованих латинською мовою, Бел у 1737-1742 роках опублікував п'ять томів своєї основної праці "Новий географічно-історичний опис Угорщини". Користуючись всеєвропейською відомістю, Бел листувався з багатьма вченими й науковими установами, зокрема й з Петербурзькою Академією наук²².

Можна з певністю казати, що Сковорода зустрічався в Братиславі з ученими з оточення Бела або навіть особисто з ним. Можливо, що він був одним з тих, згаданих Ковалинським, людей "вченістю та знаннями повсюдно відомими тоді", з якими знайомився майбутній український філософ. Тут він міг почути і про університет у Галле, і про працюючого там філософа Християна Вольфа. (Відомості, наявні в деяких джерелах про перебування Сковорода в Галле, сумнівні).

У Буді, а також у Пешті, що знаходиться на протилежнім березі Дунаю, згідно тверджень Ковалинського, Сковорода також перебував. У Буді тоді працювала єзуїтська гімназія і дворічна академія, де викладалася філософія. У цих двох навчальних закладах у 1737 році вивчали цей курс 536 студентів.

У Пешті знаходилася заснована 1717 року піарська гімназія. У ній студентів знайомили з системою Ньютона, з філософією Ляйбніца і Вольфа. З 1737 року філософію тут викладав

²⁰ Сковорода Г. Сочинения. – Т.2. – С.375.

²¹ АВПР. Сношения России с Австрией. Опис 32/1. – Спр.8. – Арк.30.

²² Международные связи России в XVII-XVIII вв. – М., 1966. – С. 392-393; История Венгрии. – М., 1971. – Т.1. – С.477-478.

випускник Риму Елек Цервер (1714-1747), автор латинських книжок з філософії та географії (перша надрукована в Братиславі в 1741 році, друга – в Буді в 1747 році)²³.

При навчальних закладах Буди, зокрема в Пешті, були багаті бібліотеки з книжками з теології, філософії, а також з інших наук переважно латинською, давньогрецькою та німецькою мовами. Студенти будських і пештських шкіл систематично виставляли шкільні драми, тематика яких в ці роки в Угорщині часто запозичувалася з творів, милих серцю Сковороди, римських класиків Публія Теренція і Плавта.

Не могла не звернути увагу майбутнього філософа і музики гра мандрівних акторів на ярмарках у Пешті (тут у 1747 році виступала мандрівна трупа з далекої Швеції), а також щоденна гра духового оркестру на балконі міської ратуші.

Більшість авторів студій про Сковороду вважають, що, крім Австрійської імперії, Сковорода відвідав Італію, Німеччину й Польщу. Ця версія вперше була висунута професором Харківського університету Гессом де Кальве та швайцарцем Жаном (Іваном) Вернетом у статті 1817 року в "Украинском вестнике"²⁴. Другим джерелом цих відомостей була стаття, надрукована в минулому (позаминулому. – М.К.) сторіччі у французькому енциклопедичному словникові "Лярус"²⁵, в якому мовиться про те, що Сковорода, не одержавши дозвіл на виїзд до Росії, таємно перебрався до Пешту, де вивчав німецьку [мову], а далі пішов до Галле, де три роки слухав [філософа] Християна Вольфа. Леонід Махновець, критично ставлячись до тверджень авторів статті в "Украинском вестнике" про те, що Сковорода обходив перелічені країни пішки, а також відкидаючи версію про таємний виїзд його до Пешта, погоджується з тим, що філософ відвідав названі країни. При цьому, оскільки тепер відомо, що Сковорода перебував за кордоном п'ять років, він вважає вірогідним його перебування впродовж трьох років у Галле у Вольфа²⁶.

Нам видаються переконливими його твердження про поїздку Сковороди до Італії, підсилені реаліями з його творів. Але недостатньо обґрунтованим здається думка Л.Махновця про те, що вислів М.Ковалинського "в інших довколишніх місцях" треба вважати за інші держави Європи.

Відомий учений Микола Павловича Редько дотримується дещо іншої думки про закордонну поїздку філософа. Як він вважає, "треба відкинути, як легенду, повідомлення Гесса де Кальве про те, що Сковорода ніби обійшов пішки майже половину Європи, побувавши в Польщі, Пруссії, Німеччині та Італії"²⁷. Він же вважає виплодом фантазії відомості французького енциклопедичного словника про навчання Сковороди у Вольфа.

Наше завдання не полягає у вирішенні цієї суперечки, але безперечно має рацію М.Редько, коли стверджує, що слова Ковалинського про "інші довколишні місця" треба сприймати не в значенні "далеких держав, як про це пишуть деякі біографи, а в розумінні міст Угорщини, Австрії, Словаччини"²⁸.

Вище ми наводили витяг з російського листа з Токаю, автор якого пише, що Тисою привозили до міста запаси для забезпечення "довколишніх місцевостей дровами та іншими потребами". Автор мав на увазі ближні до Токаю місця. У Ковалинського під "довколишніми місцями" треба розуміти міста, що знаходяться недалеко від постійного місця проживання Сковороди в Угорщині – від Токаю.

Чи були тут такі міста, відвідини яких могли збагатити духовний світ філософа, розкрити його світогляд і збільшити знання?

²³ Дані про міста, школи, біографічні відомості про вчених і письменників запозичені з довідкових і бібліографічних видань, а також з третього тому "Истории Будапешта", із другого і третього томів "Истории венгерской литературы". – Budapest története, III. K., Vp., 1975; A magyar irodalom története. II-III. k.

²⁴ Гесс де Кальве Г., Вернет И. Сковорода, украинский философ // Украинский вестник, 1817. – Ч.6. – С.106-131.

²⁵ Ковалівський А.П. Легенда про Сковороду у французькому словнику // Червоний шлях, 1923. – №1. – С.226, 227; Багалій Д.І. Український мандрований філософ. Гр. Сав. Сковорода. – Харків, 1926. – С.43.

²⁶ Махновець Л. Вказана праця. – С.58-59.

²⁷ Редько М. Світогляд Г.С. Сковороди. – Львів, 1967. – С.39-40.

²⁸ Там само. А також: Редько М.П. Видатний філософ-гуманіст. – К., 1972. – С.8.

Цей угорський край був колискою Реформації, тут діяли дві знамениті реформаторські вищі школи, навчання в яких переважно проходило латинською мовою. Одна знаходилася в найбільшому місті району Токай-Гедаля – в Шарошпатаці, названому "Атеною на березі Бодрогу". Шарошпатак розміщений поблизу Токаю. За маршрутною схемою Л.Махновця, це перша станція на шляху до Києва. Виходячи вдосвіта з Токаю пішки, Сковорода цього ж дня з обіду міг бути в Шарошпатаці, де для його послуг була прекрасна бібліотека. Такою нагодою відомий київський студент безперечно повинен був скористатися. У цій бібліотеці, що збереглася дотепер, окрім книжок з теології та філософії, зберігалися твори античних авторів, а також німецьких і французьких просвітників.

Колегіум міста здобув європейське визнання в середині XVII сторіччя, коли на запрошення Жужанни Лорантфі (прабабусі Ф.Ракоці II) його професором став всесвітньо відомий чеський педагог Ян Амос Коменський. Упродовж чотирирічного перебування в місті (1650-1654) він написав вагомі свої праці.

Навіть на матеріалі "Педагогічної енциклопедії" можна мати уяву про обсяг роботи, виконаної Коменським у Шарошпатаці. У ній перераховані коло десяти написаних ним тут праць. Була закінчена одна з найвідоміших його праць "Світ чуттєвих речей у малюнках", в якій малюнки є невід'ємною частиною навчальних текстів. Цей посібник у дещо переробленому виді використовувався в багатьох країнах Європи включно до другої половини XIX сторіччя. У Шарошпатаці чеський педагог уперше використав метод драматизації навчального матеріалу й написав вісім п'єс, що становлять книжку "Школа-гра". Вона була надрукована вперше в друкарні колегіуму в Шарошпатаці в 1656 році.

До цього часу ніхто з дослідників не опрацьовував питання впливу поглядів та ідей великого чеського мисленика на Сковороду. А між іншим, нам виглядає, що так воно було. Це бачимо у власноруч намальованих малюнках-ілюстраціях, що приоздобили рукопис Сковороди "Алфавіт, або Буквар світу", виконані в манері гравюр зі "Світу чуттєвих речей у малюнках". Звичайно, український філософ міг прочитати праці Коменського й на батьківщині. Їх можна було зустріти в бібліотеках і Київського, і Харківського колегіумів. Але більш ґрунтовне знайомство з життям і творчістю великого чеського педагога могло відбутися в Шарошпатаці, де той проживав і працював і де були надруковані деякі його праці.

Цілком вірогідно, що Сковорода відвідував лекції в Шарошпатацькому колегіумі. Учені, що викладали тут, могли розповісти йому про далекі країни, про прославлені навчальні заклади та професорів. Між іншим, у статті І.Снегірьова про Сковороду в "Отечественных записках" за 1823 рік прямо мовиться про зустрічі з угорськими вченими. Напевне, автор опирався на якесь усне джерело, коли пише про те, що Сковорода, перебуваючи в Угорщині, "обійшов пішки й оглядав усі цікаві місця, слухав лекції у вищих училищах, користуючись розмовами вчених мадзар"²⁹.

Тут треба звернути увагу, що автор каже не про університети, а про "вищі училища", й це відповідає штатові Шарошпатацького колегіуму.

Трохи далі від Шарошпатака, на схід, знаходиться одне з найбагатших міст Угорщини, де перебувала заснована в 1549 році реформаторська вища школа. Сказати щиро, колегіум був зруйнований під час придушення повстання куруців, а багата бібліотека спалена. Але на середину XVIII сторіччя школа вже загоїла свої рани й сюди почали прибувати відомі всій країні вчені. Зокрема, викладач колегіуму Дьєрдь Мароті (1715-1744), що закінчив університет у Швейцарії, був одним з кращих (у XVIII сторіччі) знавців музики в Угорщині. У 1739 році при ньому (колегіумі. – М.К.) був організований хор студентів. Основна праця Мароті "Гармонійний псалтир, або Майстерність співу" була надрукована посмертно. Його підручник з математики, надрукований у 1743 році, поширювався цілою Угорщиною.

²⁹ І.С[негір'єв]. Украинский философ Григорий Саввич Сковорода // Отечественные записки, 1823. – Ч.16. – С.99.

Із 1749 року професором Дебреценського колегіуму був Іштван Хатвань (1718-1786), один з найбільших угорських учених XVIII сторіччя. Навчаючись у Базелі в знаменитого математика Йогана Бернуллі (почесного члена Петербурзької академії наук), він викладав у колегіумі філософію, онтологію, фізику, ботаніку, астрономію, естетику, природне право та інші предмети.

У Дебрецені з 1561 року працювала друкарня, а з початку 40-х років XVIII сторіччя студенти вправлялися граверами-ілюстраторами книжок.

Відвідуючи Братиславу, Скворода міг побувати в місті Трнаві (Надьсомбаті), де був єдиний університет країни, переведений згодом, у 1777 році, спочатку до Буди, а далі до Пешту. Словацький дослідник М.Мольнар стверджує, що йому "відомо з конкретних джерел" про навчання Сквороди в Трнавському університеті, але, на жаль, не оприлюднює характер цих джерел³⁰.

Надалі можуть бути знайдені нові матеріали, котрі уточнять й конкретизують наші знання про перебування видатного українського мисленика в Угорщині та інших країнах. Але й тепер можна впевнено сказати, що ці роки були досить вагомими у формуванні поглядів філософа. За словами М.Ковалинського, Скворода "повернувся з чужих країв збагаченим вченістю, відомостями, знаннями, але з порожніми кишнями..."³¹. Лев Миколайович Толстой у статті про Сквороду також підкреслював значення цієї мандрівки в духовному розвитку філософа³².

У творах українського любомудра неважко знайти сліди його угорських вражень. У байці "Олениця і Кабан" він згадує "польські й угорські гори", цебто Карпати. У філософському трактаті "Начальная дверь к християнскому добронравію", написаному наприкінці 60-х років, у роздумах про Бога, він наводить його угорську назву: "Та й зараз у якійсь країні називається Бог – іштен", себто він етимологічно пов'язує це слово з "істиною"³³. В іншому творі 1776 року вживає угорське слово "кокош" – "півень"³⁴.

Угорщина залишила добру пам'ять у Сквороди, котрий називав її (в 1772 році) "любою Унгарією". "У моїй любій Унгарії волами молотять", читаємо ми в творі "Бесѣда, нареченная двое, о том, что блаженным быть легко"³⁵. Це цікаве етнографічне спостереження перегукується з описом молотьби³⁶ великим угорським поетом XVIII сторіччя М.Чоконаї (1773-1805), що проживав у цьому краї Угорщини й студіював юриспруденцію в Шарошпатацькому колегіумі.

Павло Тичина в статті про Сквороду в 1939 році висловив здогад, що угорські враження Сквороди, зокрема його знайомство з народними переказами й піснями повстанців-куруців ("Марш Ракоці"), відображені в знаменитому вірші "Про свободу". У ньому мовиться, що золото в порівнянні зі Свободою – ніщо. І завершується вірш хвалою провідникові Визвольної війни українського народу 1648-1654 (треба: 1658. – М.К.) років:

Будь славен вовѣк, о муже избранне,

Вольности отче, герою Богдане!

Скворода назвав цей вірш по-латински "De libertate".

Треба сказати, що гаслом визвольної війни під орудою Ракоці були слова: "З Богом, за батьківщину й свободу!" У колах, в яких перебував Скворода, це гасло поширювалося по-латински, й воно було спочатку сформульоване цією мовою. Оригінальний текст звіщає: "Cum Deo Patria Libertate". Останнє слово перегукується з назвою вірша Сквороди, котрий безперечно міг зустрічатися в Угорщині з цим гаслом.

³⁰ Радянське літературознавство, 1958. – №2. – С.113.

³¹ Скворода Г.С. Сочинения. – Т.2. – С.375.

³² Толстой Л.Н. Полное собрание сочинений. – Т.40. – С.408.

³³ Скворода Г.С. Сочинения. – Т.1. – С.113.

³⁴ Там само.

³⁵ Там само. – С.268.

³⁶ A magyar nyelv értelmező szótára. V. köt. – Budapest, 1961. 308. old.

Традиції цього руху були тоді винятково дієві в районі Токаю-Гедалі, що був важливим опорним пунктом повстання. (У Шарошпатаці була постійна резиденція Ракоці).

Майбутній декабрист Федір Глинка, мандруючи в 1805 році в цьому угорському краї, також зустрівся з ремінісценціями повстання куруців. Він порівнює цей рух і Визвольну війну українського народу. Відзначаючи волелюбство угорців і їхню хоробрість у боротьбі за самостійність, Глинка продовжує: "З такою ж мужністю українці, під керівництвом знаменитого Хмельницького, відбили в поляків права й волю свою"³⁷.

Між іншим, можливо, що у Ф.Глинки захоплення Угорщиною та угорцями, виражені в його "Письмах русского офицера", нав'язні Сковородою. Адже харківська дослідниця А.Ніженець довела, що брат поета-декабриста Сергій, проживаючи на Сумщині, був членом у 1790-1802 роках так званої "Попівської академії", в якій були об'єднані шанувальники Сковороди, і розповідав про нього своєму братові³⁸. А сам Федір Глинка розповів про українського любомудра іншим, які згодом посилалися на поета-декабриста як на джерело відомостей про Сковороду.

Нарешті, ще одне питання, пов'язане з темою "Сковорода й Угорщина". Це порівняння, типологічні зіставлення українського мисленика з діячами угорського Просвітництва.

Цього питання торкнувся Павло Тичина. Виявляючи дивовижну проникливість, уточнивши, геніальне дослідницьке чуття, Тичина назвав угорського мисленика, який найближчий до свого видатного українського сучасника й співтовариша на царині східноєвропейського Просвітника. Запис Павла Тичини вістить: "Бешеньєї Дьєрдь (1747-1811) – угорський письменник, з якого розпочинається нова література. Він зі своїми приятелями по літературі першим вніс в угорську літературу ідею французьких просвітників"³⁹.

Дьєрдь Бешеньєї започаткував угорське просвітництво, висхідні засади якого припадають на появу його "Трагедії Агіс" у 1772 році.

Випадково біографічні умови й життєві ситуації українського й угорського любомудрів були багато в чому подібними, а в низці деталей майже повністю збігається.

Бешеньєї за походженням із середньої шляхти, котра займала на соціальних щаблях Угорщини того часу приблизно такий же стан, як і козацтво в Україні. Дід його служив у війську Ракоці, а дев'ятирічного хлопчика в 1755 році віддали до славного патріотичними традиціями Шарошпатацького колегіуму. Цей навчальний заклад відіграв приблизно таку ж роль у культурному житті країни, як в Україні Київський колегіум (треба: академія. – М.К.), студент якого козацький син Григорій Сковорода побував – у цьому немає жодного сумніву – в Шарошпатацькій школі, користувався її бібліотекою й, напевне, слухав тут лекції.

П'ять років Бешеньєї навчався тут і, закінчивши клас поезики (Сковорода в Києві навчався в такому ж класі) точно так, як і київський студент, допомагав у господарстві батькові. У 1765 році він попадає до столиці багатонаціональної Австрійської імперії (де побував і Сковорода) й стає придвірцевим гвардійцем імператриці Марії-Терезії (Сковорода в столиці багатонаціональної Російської імперії був придвірцевим співаком російської цариці Єлизавети Петрівни).

У Відні, в місті, через яке проникали до Угорщини ідеї європейського Просвітництва (напрошується аналогія з Петербургом і Україною), Бешеньєї познайомився з творами французьких просвітників, античних класиків і відкрив для себе багатство давньої угорської літератури. З Відня він здійснює мандри до Італії (де, напевне, й Сковорода побував) й знайомиться з культурно-історичними пам'ятками цієї країни. Згодом залишає гвардію й стає представником угорської протестантської церкви в імператорській столиці. У 1782 році зневірений Бешеньєї повертається на батьківщину (через Братиславу й Буду) й надалі,

³⁷ Глинка Ф. Письма русского офицера о Польше, австрийских владениях в Венгрии с подробным описанием похода россиян против французов в 1805 и 1806 годах. – М., 1815. – Ч.1. – С.113-114.

³⁸ Ніженець А.М. На зламі двох світів. – Харків, 1970. – С.193-199.

³⁹ Павло Тичина. Сковорода. – С.365.

впродовж двох десятиріч, проживав у селі, за що його прозвали "біхарським відлюдником". Тут він продовжував писати. Але цензура суворо перешкоджала йому. Його твори так, як і його українського сучасника, надруковані через багато років після смерті.

Нарешті, останнє бажання угорського письменника було таким же, як і Сковороди. Він заповів поховати тіло без священика під деревом, що росло в саду біля його будинку.

Треба сказати, що, проглядаючи уривки з творів Д.Бешеньєї, надруковані в книжці "Избранные произведения венгерских мыслителей", ми знайшли дивовижне суголосся поглядів, думок, ідей та почуттів двох видатних Любомудрів⁴⁰.

Грунтовне філологічне зіставлення й типологічне порівняння цих двох діячів східноєвропейського просвітництва, безперечно дасть цікаві результати. Вони дозволять знайти спільні й специфічні риси угорського та українського духовного розвитку, літератури, суспільної думки XVIII сторіччя.

Викладений матеріал збагачує й доповнює наші знання, уяву про життя й формування особистості видатного діяча української культури. Перебування Григорія Сковороди в Угорщині – цікава сторінка в історії культурного спілкування України з Угорщиною; вона засвідчує глибоке коріння в давно утверджених традиціях дружби й співпраці між двома сусідніми націями.

⁴⁰ Избранные произведения венгерских мыслителей. Конец XVIII – середина XIX века. – М., 1965. – С.39-53.